

Анарбекова В. Э.

**АКСЫЛЫК КЫРГЫЗДАРДЫН УЛУТТУК-БОШТОНДУК КҮРӨШКӨ ЧЫГУУ
СЕБЕПТЕРИ (Кошоктор материалында)**

Анарбекова В. Э.

**ПРИЧИНЫ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ АКСЫЙСКИХ
КЫРГЫЗОВ (На материале причитаний)**

V. E. Anarbekova

**REASONS FOR NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF AKSY KYRGYZ
(On the basis lamentations)**

УДК: 070007

Бул макалада кыргыз элинин 1916-жылдагы улуттук-боштондук күрөшүндө азаттыкка болгон ынтызары кошок ырларынын мисалында каралат.

Негизги сөздөр: кошок, улуттук боштондук күрөш, азаттык идеясы, падышачылык Россия, салык.

В этой статье излагается идея свободы кыргызского народа за национально-освободительное движение в 1916 года, на примере причитаний.

Ключевые слова: причитания, национально-освободительное движение, идея свободы, царственное Россия, налог.

In this article the idea of freedom of the Kyrgyz people for national - osvoboditelnoe movement in 1916 year as an example of laments.

Key words: lamentations, the national liberation movement, the idea of freedom, a royal Russia, tax.

1916-жылдагы улуттук-боштондук кыймыл, анын изилдениши – кыргыз тарыхынын эң эле орчундуу маселелеринин бири. Ушул жагдайдан алып караганда алгачкылардан болуп илимий айлампанда бул маселени кошоктордун мисалында кароону чечтик.

Кошок ырларында бири-бирине кыттай ширелген бай фактылары менен ошол кездеги аймактын элинин турмушун аябагандай таасирдүү сүрөттөгөн. Эгер көркөм адабиятта мындай абал романтикалуу берилсе, жоктоолордо кыпындай фактыларды куроо чеберчилигинен улам реалдуу, ачуу чындык көз алдыга элестейт.

Анткени, окуянын терең изилденгени, келтирилген фактылардын, документалдык материалдардын көптүгү жана ирээттүү тизмектелгендиги кошоктун баалуулугун арттырып, кандайдыр бир деңгээлде бул багыттагы изилдөөлөргө жол салгандай болот.

Алаамат күндө зорлонсо,

Айлыбыз аман калбайбы.

Артындан кууган солдаттын,

Алдынан кыргыз торгосо,

Баатырды бали дебейби [11, 83] -

1916-жылдагы көтөрүлүш Түркстанды орусташтыруу–колониялык-улутчул саясаттын негизи катары ХХ кылымдын башында мурдагыдан да күч алган. 1911-жылы 31-октябрындагы чөлкөмдүн генерал-губернаторунун областтык аскер губернаторлорго;

“Жергиликтүү элбизди келечектеги орус дыйкандарынын ишин жасай турган материал катары кызыктырат, ошондуктан аларга бүт орустарды сыйлоону канына синдирүү керек, эгерде кимде-ким баш ийгиси келбесе жеринен ажырап, жакырчылыктан өлөт же Россия алар менен кош айтышат”, деген көрсөтмө күбө [1, 257-258].

1913-ж Кыргызстандын калкынын саны 864 миңге жеткен. Бул 1897-жылга салыштырганда 30% көптүк кылган. Бирок, кыргыз калкы 1902-жылдан 1913-жылга чейин 8,9%га азайган. Мунун эсесине келгин орустардын саны 10%га көбөйгөн. Көчүп келген дунгандардын саны сегиз миңдей болгон [13, 247].

1914-жылы башталган дүйнөлүк биринчи согушка Россиянын катышуусу, ансыз деле эзилип, кыйналып турган колониялык элдин башына түшкөн мүшкүл болгон. Кыргыздар да жалпы түшкөн кыйынчылыктан четте калбастан согушка акча, кийим-кече, атчан аскерлер үчүн кыргыз жылкыларын жөнөтүп турган. 1916-жылдын 25-июнундагы падышанын Түркстан элдеринен аскердик курактагы (19дан 43кө) эркектерди согуштук коргонуу жумуштарына алуу жөнүндөгү указы, ансыз да падышачылыктын эзүүсүнө, кемсинтүүлөрүнө, жеринен ажырагандыгына араң чыдаган элди биротоло дүрбөткөн [13, 258].

Падышанын жогорудагы буйругу боюнча Түркстандын Сыр-Дарыя областы 60 миң, Самарканд областы– 32470, Фергана областы -51233, Жети-Суу областы – 43 миң кишини жөнөтүүгө милдеттендирилген. Указ боюнча Түркстан крайынан 250 миң адам алынмак болгон [4, 337].

Мурдатан эле колониялык эзүүнүн запкысы жанына баткан эл эми колго курал алып, ачыктан-ачык боштондук күрөшкө көтөрүлүүгө аргасыз болгон. Көтөрүлүш 1916-жылдын 4-июлунда Самарканд областынын Кожент шаарында башталып, тез арада Сыр-Дарыя, Фергана областтарына тараган. Фергана областындагы июль айындагы көтөрүлүшкө кыргыздар активдүү катышкан. Анжиян уездинин калкы чечкиндүү аракеттер менен падышанын указын аткаруудан ачык эле баш тартышып, атайын түзүлгөн тизмелерди жок кылышкан. Бийлик өкүлдөрүнө, падыша чиновниктерине кол салышкан. Көтөрүлүшкө Кокон, Наманган уезддериндеги тоолук кыргыздар да активдүү катышышкан. Наманган уездиндеги

көтөрүлүшкө Таласбай Алыбаев жетекчилик кылган [13, 258].

Ушул эле жылы Аксы аймагында орус көпсү бир кыргызды атып салганын согуштун ардагери Б.Жумашов, Нарке уулу Анарбек атасынан укканын жана 1916-жылдагы көтөрүлүшкө «Кызыл жарлык Таласбай Алыбаев менен бирдикте Жумаш, Бектен, Нарке, Чонор, Чоробай сыяктуу эр азаматтар, ошондой эле кытай, кырк уул жана багыш, мачак, саруу, чүкө, ашык уруулары орус падышасынын аскерлери менен согушкан. Согуштук аракеттер тең келбегендиктен аксылык кыргыздар жан сактоо үчүн Бозбу, Кызыл-Капчыгай, Алаң аскасына качууга аргасыз болушкан жана эң айыгышкан салгылашуу Кара-Суудагы Түрдүк капчыгайында болгонун» - айтып эскерет [6, 2004]. Малыматтарга караганда, Кызыл-Жар болуштугунан 400 адамды тыл жумуштарына алууга туура келген [2], демейде бул аракетке Т. Алыбаев баш болгондор каршы чыккан. Бул тек гана шылтоо болуп берген. Айрыкча элдин эскерүүсүндө, Түрдүктүн сайында чоң салгылаш болгон, ал жерде күнү бүгүн да коргонуу үчүн курулган таштын ордулары турат. Ал эми Авлетимде да орус падышасынын тыл жумуштарына каршы чыгып, жигиттер Мечиттин үңкүрүндө, Алаң, Муз-Төр тарапта каршылык көрсөткөнүн укканын А. Алымбаев [5, 2004] эскерет. Ошол убактагы окуя тууралуу:

Түрлүк менен Сарайда,
Жалын менен от болду.
Орустан элди коргойм деп,
Алыбай уулу кор болду,

Оттуу жигит жок болду [6, 2004] - деген кошоктордо кедейлердин арманын, мунун Нарке Анарбек деген аксакалдан жазып алгандыгын Наркеев Сапаралы өз диссертациялык ишинде мисал келтирген. Аксылыктардан болуш, манаптар айрыкча Кара-Суу жайлоосуна көчкөн кыргыздардан көчүү салыгын алган, анткени, Кожо-Ата суусунан малын айдап өткөндө малдын туягынан 50 тыйындан акча салык алышып элди кыйнаган, байлардан алынган эмес. Андан башка Сатыбай Дөөлаталиевдин: «Кулманбет 1916-жылы Нуралы сүткордун 16 сомун төлөй албай 1 гектар жерин ага берген, өзү мендикерге түшкөн жана Карасуудан эле оорук жумуштарына миңден ашык адам кеткен» - депайтат [14, 245]. Ал эми К.Усенбаевдин эмгегинде Кызыл-Жар болуштугуна караштуу Чины (Сыны) айылынын тургуну, кедей Таласбай Алыбаев элди ачык эле күрөшкө чакыргандыгы берилген. Алар орустардын башкаруучуларына баш ийген эмес, башкача айтканда болуштарга каршылык көрсөтүп, орус жазалоочу аскерлеринен коргонуу үчүн бийик тоолуу Түрдүк жайлоосундагы Сарай деген өрөөнгө качып кетишет.

Элдик маалыматтарда айтылгандай, Наманген уездинен Авлетим айылына 30 орус казак аскери келген. Алардын башкы максаты - элди тынчтандыруу болгон. Анткени, Авлетим айылында Баранский деген орус жердин баарын ээлеп алган, жайлоолорду корукка алып алат. Каршылык кылгандар тоо таянып кеткенге аргасыз болушкан. Ошол эле Т.

Алыбаев орустун куралдуу аскерине туруштук бере албай, Сарай тоосуна жашынган.

Ал жерде кышка чейин болот, кышында аларды орус жазалоочу аскерлери колго түшүрүп, анын ишенимдүү адамдары Чыныкбай, Саркулду кармап алышып, өтө ырайымсыздык менен өлгөнчө тепкилеген [12, 167]. Анын жигиттеринин курамы алгач 30, кийин 100-150 гө жеткен. Ал эми Чонор, Чоробай, Жумаш, Наркелерди Алымкул болуш жазалаган жана өлөрчө сабашкан. Ошол эле учурда Т. Алыбаевди Алымкул болуш Шералы деген жигитине тепкилетип, сабатып кыйноо менен өлтүрткөн. Аксы аймагына бери эле дегенде 100дөн ашык орус аскери Намангандан келген, ал эми Кара-Суу болуштугуна - 30, Сыныга - 30, Жаңы-Жолго - 30, ал эми жергиликтүү старчын, жигиттери менен жүз адам болгон, алар каршылык көрсөткөн кыргыздарды талкалашып, жазалаган. Т. Алыбаев Чонор аттуу бир жигитин Кетмен-Төбөлүктөргө жөнөткөн. Себеби, алар менен биргеликте оруска каршы күрөшүү, андан Талас кыргыздарына, андан Чүй жана Нарын, Ысык-Көл кыргыздары менен биригүү керектигин чабармандарынан айттырууга аракеттер болгонун элдик айтымдар ырастайт, ошондой эле бул ойду Чүкөтаев Таанбайдын айткандары да маалымдайт [14, 249]. Демек, аксылыктар боштондук күрөштүн башында болгон жана эл эркиндиги үчүн күрөшкөн. Элдин азаттык үчүн күрөшү оторчулар тарабынан куралдын күчү менен басылган.

Түштүк кыргыз жеринин аймагындагы элдик көтөрүлүш негизинен бир аз чачкын күрөшүү менен гана чектелип, жеңилген. Көтөрүлүштүн жетекчилери жана катышкандар жазаланып соттолгон, атылган.

Кыргыздар орус бийлигине ар тараптуу каршылык көрсөтүшкөн. Боштондук кыймылы Кетмен-Төбөгө, Чаткалга, Тогуз-Торо өрөөндөрүнө тараган. Ош уездиндеги көтөрүлүш Сулайман тоосунун этегинде 10 миңдей адам катышкан жыйын менен июль айынын башында башталган. Өзгөндөгү көтөрүлүш да курч мүнөздө өткөн. Август айына карата Кыргызстандын түштүгүнүн көпчүлүк бөлүгү көтөрүлүшкө тартылган [13, 258].

Баштагы көчүп келгендер башкармасынын маалыматтары боюнча 1915-жылы Кыргызстандын Фергана бөлүгүндөгү 82 миң тешеге чейин жер ээленип, ал жерде 50гө жакын орус кыштактары түзүлгөн.

Көчүп келгендер ээлешкен жерлерден тышкары, бир кыйла аймак кыргыздардан казна-обороттук статьяларды мамлекеттик фондусуна алынган. 1916-жыл алдында Кыргызстанды колониялаштыруу бөтөнчө катуу жүргүзүлгөн болчу. Колониялаштыруу убагында жергиликтүү кыргыздарга алар байыр алган жерлерди, курулуштарын, айдоо жерлери жана жайыттарын сактап калуу божомолдонгону менен, кийин мамлекеттик маанилүү же көчүп келгендерге ыңгайлуу ж.б. шылтоолор менен бул аймактарды администрациялык басып алуулар барган сайын көбөйө берген.

Көчүп келишкен орустардын 50 процентке чейинкиси батрактарды жалдашкан; кыргыз манаптары да аларды жалдап турушкан. Негизинен барабара жерлеринен айрылышкан, малы жокко эсе кыргыз кембагалдары, жаңы көчүп келишкен орустар жарым-жартылай батрак болуп жалданышкан. Падышалык бийликтин бүткүл колониялык иши жергиликтүү болуштардын, айыл старчындарынын жана бийлеринин (сотторунун) чектелбеген зомбулугу жана кыянатчылыгы, ошону менен бирге көчмөн калкты аёосуз тоноп алып турушкан падышалык приставдар жана уезддик начальниктер тарабынан жүргүзүлгөн [14, 7].

1916-жылдын алдында жиктелүү процесси жана белгиленген экономикалык тайпалар, ошондой эле баштагы түзүлүштүн феодалдык-уруулук чектеринин бузулушу мурдагыдан да кескин көрүнөт.

Бийлер жалаң гана мүлктүү элементтерден шайлануучу, алар администрациянын жырткычтыгын далдалашып, манаптарды колдошчу жана даттанышкан эки тарапты тең тоноп алып, манаптардын пайдасына чечим чыгаруучу. Падышалык администрациянын адам чыдагыс эзүүсү, колониялаштыруунун натыйжасындагы кысымга алуулар, сүткор капиталдын жана өзүнүн мүлктүү төбөлдөрүнүн эзүүсү кыргыз калкынын кеңири катмарынын арасында терең нааразылыкты пайда кылган, бул нааразылык кыргыз эмгекчилеринин 1916-жылдагы көтөрүлүшүнө негиз түзгөн [14, 9].

Түштүк кыргыз жеринин бардык аймактары сыяктуу эле Аксы аймагында элдин нааразылыгы күн санап курчуган. Кыргыздардын майлуу, сүттүү жайыт, айдоо аянттар орус келгиндеринин колуна өткөн. Аксынын Кара-Суу айылына караштуу Кожо-Ата айылынын аркы өйүзүндөгү, Кара-Гүп (Топ-Жаңгак) айылындагы Кожо-Ата дарыясынын жанындагы жалгыз түп жаңгактын жанына ар жылы бай-манаптар, бийлер жаз келгенде чогулуп алып, элден өз алдынча туяк пул, чыгым, кошумча, жардам деп кээде каалаган жакшы аттарын, семиз койлорун, жылкысын тартып алып турган, мындай көрүнүшкө эл нааразы боло баштайт, акыры нааразылык ачыкка чыгат [9, 2004]. Бул сыяктуу көрүнүш кыргыз калкынын нааразылыгын күн санап күчөткөн. Орус келгиндери кыргыздардан алдын ала коргонуу максатында согушка даярданышып, орус келгиндерине курал тарката баштаган. 1891-жылы 29-ноябрда падыша өкмөтү келгин дыйкандарды куралдандыруу жөнүндө документ кабыл алат, 1897-жылы 1231 мылтык таратылат. Себеби орус тургундарын жана империяны коргоо керек (1891–1908-жылга чейин курал берилген) [3, 10-12]. Орус дыйкандарын куралдандыруу Анжиян көтөрүлүшүнөн кийин күчөгөн. Жети-Суулук келгиндерге 1898-жылы 300 мылтык ок даарысы менен таратылган [15, 56]. Демек, орус падышасы кыргыздардан коргонуу, кыргызды кырып-жоюу үчүн алдын ала даярдана баштаган. Ошондуктан бардык орус айылдарынын тургундарына курал таратылган, бул биринчиден орус бийлигинин коргонуу плацдармы болсо, экинчиден, кыргыздарды күч менен баш ийдирүүгө

жасаган саясат болгон. Элдин арыз мунун түшүнгөн Нүзүп бийдин чебереси Бердикожо 22 жашында орус бийлигинин атайын даярдалган колунан каза болгон [10, 2004]. Мына ушул окуядан соң баласынын орус бийлигинин колунан өлгөнүн угуп азап чегип, кайгыдан Сулайманкул болуш ооруп калат да ошол жылы көз жумат. Ошондо анын Байыскан деген кызы төмөнкүдөй кошок кошот:

Он эки атам кан өткөн,
Ойлонбой баары даана эр өткөн.
Тогуздап атам кан өткөн,
Токтолбой баары даана өткөн.
Жети атам катар кан өткөн,
Жеткилең баары даана өткөн
Катарлап атам кан өткөн,
Кайраты журтка даана өткөн.
Кан атам кайрылып келсечи,
Орустун сазайын берсечи.
Жети атам кайрылып келсечи,
Орустун жетесине жетсечи. [8, 2004]

Наманган уездине караштуу Авлетим айылынан чыккан Нүзүп бийдин чебереси Бердикожо орус мектебинде билим алып, андан кийин ал ушул уезддин 12 болуштун үстүнөн тескөөчү болуп иштеп жүргөндө, ал кыргыз элинин кызыкчылыгын көздөп орус келгиндеринин туура эмес иштерине каршылык көрсөтө баштаган. Кыргыздар аны колдоп турган. Натыйжада 1916-жылдары ал элдин абалын билүү үчүн өзү жашаган Сарай (бүгүнкү күндө бул аймак өзбек мамлекетине карайт) айлына келгенде Авлетимде ээлик кылган Баранский деген орус атайын бир орусту жалдап, Бердикожонун көзүн тазалоо максатында курал даярдап, Авлетим айылынын Арал деген жеринде Бердикожону Баранскийдин адамы атып өлтүрөт. Жергиликтүү кыргыздар көтөрүлүп кетпесин деп элди токтотуу максатында орус бийлигинин өкүлү Баранский Бердикожону атып өлтүргөн орусту дароо атып өлтүрөт [7, 2004]. Натыйжада канга-кан деген шылтоо менен орус бийлиги Авлетим айылынын жашоочуларын тынчтандырат.

Өскөн-өнгөн Ала-Тоо,
Өз үнүндү сагынып.
Какшаалда калды далай кыз,
Кап эгинге сатылып.
Караанын көрсөн балдардын,
Кайгырып ыйлап жашыдык [11, 106].

Биздин изилдөөбүз кошок ырларында орус бийлигин сындагын, тескери жактарында ачык көрсөткөн ырлар аркылуу көрсөткөнгө аракеттендик. Элдик оозеки чыгармалар аркылуу орус бийлигин отордук саясатын изилдөө буга чейин болуп келген, мындан ары да боло берет деген ойдобуз.

Кыргыздар жана ага жамаатташ жашаган элдердин Жаңы доордогу тарыхы улуттук, элдик боштондук күрөштөргө өтө бай экендиги маалым. Алардын тарых илиминин жетишкен ийгиликтеринин контекстинде объективдүү баалоо изилдөөчүлөрдүн эмгектеринен мисал келтирилди. Натыйжада кыргыз таануу илиминде танаалгыс тарыхый

фактыларга таянган илимий бүтүмдөр, тыянактар чыгарылган жана мындай факты кошок ырлары аркылуу дагы бир ирет тастыктылды.

Адабияттар:

1. Асанканов А., Осмонов О. Ж. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин). Б., 2001.
2. Акт. № 322.от/VII.1989. Ош. обл. музейи. № 1246. ЦГА, Узб. ССР, ф.1.04.31.
3. Галузо Г. Вооружение русских переселенцев. Ташкент, 1926.
4. История Киргизской ССР. Фрунзе, 1986..
5. Информатор. Алымбаев А. Аксы району. Авлетим айылы, 2004-жыл.
6. Информатор. Анарбек Нарке уулу. Аксы району. Кара-Суу айылы, 2004-жыл.
7. Информатор. Атангаев Темирбек. Аксы району. Авлетим айылы, 2004-жыл.
8. Информатор. Акулов Темиш. Аксы району. Кербен шаары, 2004-жыл.
9. Информатор. Дөөлөталиев Ж. Аксы району. Кара-Суу айылы, 2004-жыл.
10. Информатор Жусупов (Нүсүп бийдин небереси). Аксы району. Авлетим айылы, 2004-жыл.
11. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. “Эл адабияты сериясы”. 19 том. Бишкек.: Шам. Баш сөзүн жазгандар С. Егембердиева., А. Акматалиев.
12. Усенбаев К. Восстание 1916 года в Киргизии. Ф., 1967.
13. Осмонов Ө. Ж., Асанканов А. А. Кыргызстан тарыхы (эң байыркы доордон азыркы мезгилгечейин). Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби. Бишкек, 2001.
14. 1916-жылкы Кыргызстандагы көтөрүлүш. Документтер жана материалдар, эскерүүлөр. Л. В. Лесная тарабынан жыйналган документтер жана материалдар. Бишкек.: Кыргызстан, 1996.
15. Чүй областынын энциклопедиясы. Бишкек, 1994
16. Үркүн. Бишкек, 1993.

Рецензент: к.и.н., доцент Маматов А.